

SACRUM I PROFANUM У ПРОСТОРИ «РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ»

Сакральне може виявлятися в різних формах, однією з яких є тоталітарна ідеологія. В радянському суспільстві сталінського періоду вона виконувала роль «секулярної релігії», тому всіляко адаптувала християнські постулати для виховання нового типу людини – homo totalitaricus.

Ключові слова: сакральне, тоталітарна ідеологія, секулярна релігія, християнські постулати, homo totalitaricus.

Сакральное может выражаться в разных формах, одна из таких форм – тоталитарная идеология. В советском обществе сталинского периода она исполняла роль «секулярной религии», поэтому всячески адаптировала христианские постулаты для воспитания нового типа человека – homo totalitaricus.

Ключевые слова: сакральное, тоталитарная идеология, секулярная религия, христианские постулаты, homo totalitaricus.

The sacral can expose itself in different forms. One of them is a totalitarian ideology. In the days of Stalin it acted as a secular religion in the Soviet society. It adapted Christian postulates for upbringing the new type of a human being – homo totalitaricus.

Key words: the sacral, totalitarian ideology, secular religion, Christian postulates, homo totalitaricus.

Останнім часом категорію «сакрального» дослідники дедалі частіше актуалізують у працях, присвячених тоталітаризму, проте цей факт уже нікого не дивує. Сакральне, як відомо, може виявлятися в різних формах (наприклад, релігія, міф, ідеологія, наука, мистецтво), до того ж воно має амбівалентну природу та здатність до трансформації. Говорити про тоталітаризм як політичний режим, який намагається встановити повний контроль над усіма аспектами життя окремої людини та суспільства в цілому, – означає сильно спрощувати природу цього суперечливого феномену.

Тоталітаризм – це не тільки суспільно-політичне явище. Це – герметичний сакральний простір, який характеризується надзвичайно високим ступенем символізації, міфологізації та ритуалізації. В цьому сакральному просторі є власний тоталітарний Абсолют (Вождь), тобто «той, хто має повний контроль над реальністю» [4, с. 7], через що йому слід поклонитися (принаймні, не виявляти відвертої неповаги до нього) та приносити жертви; власний пантеон героїв-мучеників, які постраждали заради торжества високих ідей; власну «житійну» літературу, до якої належать «революційні агіографії» вождів та їх соратників; сакральні книги, написані цими вождями, та коментарі до них, які неодмінно повинні сприйматися реципієнтами як «настанови» та «заповіді», обов'язкові для виконання заради торжества тоталітарної ідеї. В цьому контексті доречно згадати знамениту сталінську клятву, проголошену невдовзі після смерті Вождя: «Велич Леніна в тому, що він

показав пригнобленим масам усього світу, що надію на визволення не втрачено [...] що *царство праці* (курсив мій – А. В.) треба створити на землі, а не на небі» [15, с. 48]. Тут, як бачимо, міфологема Царства Небесного в ідеологічному контексті зазнає десакралізації, бо «небесне» стає «земним», тобто, говорячи мільтарною мовою, змінює місце дислокації: замість обіцяного злидарям після смерті царства на небі люмпен-пролетаріат має створити цілком реальне царство праці на землі, керуючись при цьому, ясна річ, сакральними настановами Вождя та виконуючи його «заповіді». Міфологеми, як відомо, мають транскультурний характер, тому й можуть реалізовувати свою семантику в різних історичних контекстах. Проте крім вірної пастви в сакральному просторі тоталітаризму є також еретика – ті, хто піддає сумніву вчення Вождя та критично ставиться до канонічних текстів (у Радянському Союзі вони отримали назву «дисиденти» або ж «антисоветчики»). Віра в тоталітарну ідею вимагала від «народних мас» фанатичної віри та відданості, натомість інакодумство розцінювалося як зрада тоталітарних ідеалів. На думку польської дослідниці А. Матусяк, «тоталітаризм – це культура, що базується на культі людської слабкості й інфантильності, де нав'язана владою ідеологія під гаслом загального щастя на засадах «втечі від волі» звільняє одиницю від необхідності самостійного мислення, ба більше – породжує в ній почуття страху перед прийняттям самостійних відповідальних рішень – тоталітарна влада, монополізуювши знання, приходиться у цьому на допомогу одиниці, вимагаючи за це взамін

«лише» абсолютне підпорядкування собі в усіх галузях суспільного та приватного життя» [12, с. 257]. Тоталітарна влада позбавила людину індивідуальності, перетворивши її при цьому на «інструмент» (Х. Арндт) для досягнення своїх цілей. Таким чином тоталітарна ідеологія заперечила «категоричний імператив» – центральне поняття кантівської етики, адже людина, згідно з його вимогою, не може бути **засобом досягнення мети**, проте повинна бути **метою**.

Тоталітарні моделі суспільства існували ще в архаїчні часи. Так, наприклад, першою тоталітарною державою стародавнього світу вважають Третю царську династію, що правила в шумерському місті Ур (Месопотамія) понад 4 тисячі років тому. Вона мала чітку державну ідеологію, якій був притаманний усебічний контроль та сувора регламентація всіх аспектів життя. Сюди можна зарахувати також філософську «школу законників» у Давньому Китаї, ідеологом якої був Шан Ян (IV ст. до н. е). Ідеологія «легістів» (так їх називають у європейській традиції) вимагала суворої цензури, переслідування інаклюдців та всілякої заохочувала доноси на ближніх. Одним із ключових політичних понять цієї ідеології була «уніфікація народу», що робило неможливим будь-який плюралізм. Натомість легісти проголошували рівність усіх перед Законом та можливість кар'єрного росту незалежно від соціального походження: простолюд міг дослужитися до першого міністра. Слід звернути увагу на те, що через багато століть ідею такої ж «потенційної паритетності» нового безкласового суспільства було задекларовано в більшовицькому «Інтернаціоналі» («Кто был ничем, тот станет всем»). Тоталітарний характер має відомий трактат Платона «Держава». Проте історія власне тоталітаризму розпочалася лише наприкінці першої чверті XX століття.

Автором терміна «тоталітаризм» у 1923 році став італійський публіцист Джованні Амендола, який використав це слово для позначення режиму диктатора Беніто Муссоліні. Найвідоміший тоталітарний принцип було сформульовано так: «Усе в межах держави, нічого поза державою, нічого проти держави». Варто пам'ятати, що Гітлер та Муссоліні не вкладали в це поняття негативного змісту. Більше того, вони протиставляли «прозорість» міцної тоталітарної влади демократичній корупції та ліберальності, котрі не сприяють зміцненню державності. Термін «радянський тоталітаризм», який донині провокує гострі дискусії в широких наукових колах, з'явився на пострадянських теренах лише після зміни політичного дискурсу. Проте й донині науковці не дійшли консенсусу в цьому заплутаному питанні. Російський дослідник тоталітарної сім'ї І. Лебедев, наприклад, вважає, що цей термін «можливий лише для позначення географічного, проте не сутнісного моменту» [11, с. 23].

Наявність у Радянському Союзі тоталітаризму (як і колоніалізму) категорично заперечували до кінця 80-х років минулого століття. Великий енциклопедичний словник (БЭС), виданий у 1983 році, стверджував, що цей термін «активно використовується антикомуністичною пропагандою по відношенню до соціалістичних

держав, які [...] ототожнюються з «тоталітарними» режимами і протиставляються «демократичному», «вільному» суспільству» [2, с. 1338]. Вельми показовим є те, що цей же авторитетний словник цитує К. Маркса так: «Релігія буде зникати в тій мірі, в якій буде розвиватися соціалізм. Її зникнення повинно відбутися в результаті суспільного розвитку, в якому велика роль належить вихованню» [2, с. 1113]. Претензія К. Маркса на роль Деміурга новітньої світобудови була настільки очевидна, що це дало підстави М. Еліаде стверджувати: «Автор Комуністичного маніфесту бере й продовжує один із найбільших есхатологічних міфів Середземномор'я та Середнього Сходу, а саме рятівну роль, яку повинен зіграти Справедливий [...] страждання якого покликани змінити онтологічний статус світу» [5, с. 25]. Роль цього справедливого було відведено пролетаріату, що мусив бути авангардом ідеологічних баталій у боротьбі за торжество комуністичних ідей.

Як слушно помітив сучасний російський релігієзнавець і творець семантичної концепції релігійної свідомості А. Забіяко, «у XX столітті в Росії та на Заході розгорталися потужні кампанії по впровадженню в культурну свідомість замість традиційних сакральних символів християнства, образів політичних вождів, релігійних харизматиків нових культів та інших претендентів на духовну владу, чий образи повинні були скласти основу нової соціальної міфології та сучасного язичництва» [9]. Говорячи простіше, ідеологія стала претендувати на роль релігії, тому профанне зазнало сакралізації, а сакральне, навпаки, було проголошене «опіумом для народу». Це – дуже небезпечне явище, бо трансформація релігії в ідеологічну форму призводить до кризи багатовікових релігійних традицій та завдає непоправної шкоди духовному потенціалу нації, що наглядно продемонстрували всі посттоталітарні суспільства.

Пояснити механізм такого явища в тоталітарному суспільстві можна з філософської точки зору. Людина, як відомо, – це біосоціальна істота, яка не може повноцінно жити без ідеалів та цінностей, без віри в «когось» або «щось», тому, будучи позбавленою віри в Бога, вона втрачає онтологічну точку опори. Виникає своєрідний «духовний вакуум», який, заляда усвідомлення повноти буття, конче мусить бути заповнений. Через те, на думку О. Федоровського, «відмова сакральному світу в існуванні призводить до сакралізації профанного» [18]. В «безбожному» світі, де сповідують атеїзм і руйнують храми, виникає своєрідна туга за сакральним, яку може нейтралізувати тільки сильна тоталітарна ідеологія на кшталт «наукового комунізму». В такому випадку є сенс говорити про те, що «homo totalitaricus моделюється як homo religious – для обох феноменів визначальним є підпорядкування надособистісної цінності» [19, с. 126].

Sacrum, як зазначав німецький теолог Рудольф Отто, – це найбільша цінність людини, яка займає найвищий щабель аксіологічної ієрархії. Саме вона надає сенсу всім іншим цінностям та закликає людину до самопожертви. Через те, на думку Ксьондза Юзефа

Тішнера, «ті, кого торкнулося світло найвищої цінності, не мають права сяяти від радості при вигляді інших цінностей – так звучить тоталітарна вимога, що витікає з досвіду *sacrum*. Подібна вимога проявляє себе і в сталінізмі. Але тут *sacrum* робить рокирування: на місці Бога з'являється революція. Революція закликає до самопожертви. Перед нами новий приклад революційної позиції: взірцем стає син, який пише донос на батька як на ворога революції. І вже не батько сина (як біблійний Авраам у Старому Заповіті – А. Б.), а син веде батька на жертвовну гору» [16, с. 5-23]. Саме тому, поза будь-яким сумнівом, культовим героєм тоталітарної епохи став сумнозвісний піонер Павлик Морозов, який зрадив рідного батька за допомогу «куркулям», після чого прийняв мученицьку смерть від рук безжалюсних «класових ворогів». Традиційні християнські цінності, як бачимо, зазнають повної девальвації в координатах тоталітарної ідеології.

Тоталітаризм як сакральний простір не є статичним, бо має внутрішню динаміку. М. Карпицький у своїх дослідженнях доводить, що історія виникнення, розвитку й занепаду тоталітарної держави пов'язана зі зміною співвідношення між сферою сакрального та профанного [8]. Будь-який тоталітарний режим, на думку вченого, має сім обов'язкових фаз розвитку. «Передтоталітарна» стадія характеризується рівновагою між сферами сакрального та профанного (цій стадії, зокрема, відповідає період монархії в Росії до 1917 року). Друга стадія – це виникнення тоталітарної системи. В цей час відбувається руйнування традиційних цінностей та втручання в сакральну сферу профанного змісту: на зміну моральним цінностям приходять цінності класові, руйнуючи тим самим духовні основи «старого» суспільства, програмуючи натомість побудову «нового» та «справедливого». Третя стадія – це зміцнення тоталітарної системи. В цей час, наприклад, у Радянському Союзі посиленними темпами відбувалася колективізація та індустріалізація, а також масові репресії, пік яких припав на 1937-1938 роки. Це – фаза повного домінування тоталітарної ідеології. Замість відкинutoї сакральної сфери нова партійна ідеологія починає натомість сакралізувати дійсність тоталітарного режиму. Відтоді профанна буденність отожднюється з новою сакральною сферою політичної ідеології. Праця вимагає трудових подвигів та рекордів, приватне життя стає предметом публічного обговорення. В цей час у тоталітарному суспільстві виникають різні квазірелігійні культу вождів та героїв. «Сталінська епоха, – зазначає І. Лебедев, – знає в принципі чотири категорії героїв. Відповідно до ідеології, на вершині стоїть **герой праці**. Він пов'язаний із прометеївською традицією культурного героя, котрий дарує людям технічні, наукові, художні та інші досягнення [...]. Друга категорія – це **герой-воїн**, причому він завжди конкретний, тобто прив'язаний до певної історичної епохи [...]. Потретьє, сюди відноситься героїзація **політичних діячів**. І, нарешті, визначне місце займає **герой-жертва**, образ якого часто моделюється за каноном житій святих і відрізняється самовідданістю та самопожертвою» [11, с. 148]. «Жертва амбівалентна, – стверджує Ж. Жирар, –

вона пов'язує сакральне з профанним, невинність і насилля, тобто організує взаємодію світлів різної якості» [6, с. 16]. Четверта стадія – це поступове «старіння» тоталітарної системи, поступове вихолощення її ідеологічних ресурсів. Цю стадію можна охарактеризувати як «тотальну втому» від сакрального та намагання знову «відвоювати» для себе сферу профанного – відбувається своєрідне «перенасичення сакральністю». З цього приводу Е. Гендлер зазначає: «Люди не витримують постійного захвату священним [...] і шукають мирський простір – щоб розслабитися [...]. Повсюди розлита святість – занадто важка ноша для цього світу [3, с. 49-51]. Саме на цій стадії з'являється масове деструктивне бажання паплюжити сакралізовані символи режиму, виникають анекдоти, насичені обсценною лексикою, що висміюють вождів та вчорашніх «героїв», а ритуали, втрачаючи сакральний сенс, перетворюються на формальність – причиною цього є «смертельна серйозність ідеології» (Г. Гусейнов), яка виснажує тоталітарне суспільство. Після цього починається стадія загибелі тоталітарної системи, тому що її ідеологія тепер остаточно втрачає своє сакральне значення. Передостанньою фазою є подолання інерції зруйнованої тоталітарної системи – подальше існування посттоталітарного суспільства відтоді залежить виключно від політичного вибору нації, котра пережила цей режим. Завершальною є стадія народження нової традиції: апеляція до релігійних цінностей дозволяє заново відкрити сферу сакрального, настає рівновага «божественного» та «мирського», всі рудименти тоталітаризму зазнають остаточної нейтралізації. Втім, не слід забувати про те, що «сила міфу, зокрема тоталітарного міфу – в його здатності повертатися до життя в іншій іпостасі» [11, с. 3], тому що соціальні міфи, як відомо, помирають, але їхні архетипи продовжують існувати в свідомості людей.

Художня література та публіцистика сталінського періоду як ефективні інструменти маніпуляції масовою свідомістю теж зазнали тотальної сакралізації. Академік М. Жулинський зазначає, що в цей час «марксистсько-ленінські настанови [...] реалізовувалися на практиці як впровадження ідейно-естетичного тоталітаризму, завдяки якому література й мистецтво ставали важливим засобом і чинником конструювання дійсності» [7, с. 8]. З огляду на це можна зробити висновок, що мистецтво тоталітарної держави – це *ars sacrum*, якому відводилася почесна роль «освячення нової дійсності» – соціалізму, його легітимізації, до того ж це мистецтво мало синкретичний характер (Г. Гюнтер запропонував для нього термін «синтез мистецтв»). Єдино можливим широкомасштабним проектом сталінської епохи в царині естетики став сумнозвісний «соціалістичний реалізм», про появу якого було проголошено на Першому всесоюзному з'їзді радянських письменників у 1934 році.

Проте не можна розглядати тоталітарне мистецтво виключно як засіб «естетизації» нових реалій, тому що його мета – «змінити принцип мислення людини, але, не обмежуючи її можливостей, дати їй свободу самореалізації [...] відкрити перед особистістю величезні перспективи самовдосконалення, нових

пошуків, створити нову культуру, сформувати людину майбутнього» [1, с. 339]. Але для цього формування слід було ретельно вихолостити релігійний компонент суспільної свідомості – без цього тоталітарна ідеологія не могла претендувати на роль новітньої релігії. Жорстокі переможці не лишають переможеним шансу на життя, тому період радянського тоталітаризму став не лише добою масових репресій, але й добою масового знищення церков та релігійних святинь. Християнський Бог мусив поступитися місцем тоталітарному Богу, який теж вимагав неухильного виконання сакральних заповідей та фанатичної відданості, готовності до самопожертви в ім'я перемоги великої ідеї, ім'я якій – Комунізм, а всі погляди, несумісні з концепцією К. Маркса, вважалися «язичництвом». На відміну від Гітлера, який ніколи не вважав німецький націонал-соціалізм новітньою релігією, Й. Сталін у розмові з професором Мочаловим у 1946 році сказав: «Марксизм є релігією класу». (Задво до цього М. Бухарін в одному приватному листі писав: «Ми [...] замість ікон повісили вождів»).

Задля компрометації релігії в новому суспільстві використовували найрізноманітніші латентні технології. Кожен громадянин Країни Рад з дитинства мусив усвідомити, що віра в Бога – це «пережиток давнини», наслідок неосвіченості та забобонності «народних мас», непотрібний рудимент, якому, звісно ж, не буде місця в омріяному «світлому майбутньому».

В 1925 році «найталановитіший поет радянської епохи» В. Маяковський написав дитячий віршик під назвою «Гуляем», у якому няня, гуляючи містом зі своїм маленьким вихованцем на ймення Ваня, повчає хлопчика:

Это – дом комсомольцев.

Они – умные:

никогда не молятся.

Когда подрастёте,

станете с усами,

на бога не надейтесь,

работайте сами [13, с. 485].

Така прогулянка стає важливим засобом анти-релігійного виховання дитини, котра на власні очі бачить перевагу «розуму» над неосвіченістю та наївністю стареньких бабусь, які ходять до церкви. Неважко помітити, що Бога тут секуляризовано навіть на графічному рівні – в сакральному розумінні слово «бог» слід було б написати з великої літери.

Надзвичайно цікаве спостереження нещодавно зробив російський філолог О. Куляпін (м. Барнаул), досліджуючи підручники з математики сталінської епохи на предмет їхньої ідеологізації. В одному з них він виявив цілий розділ під промовистою назвою «Старий побут», присвячений святкуванню Пасхи, в якому автори навчального посібника «здійснюють ідеологічну підміну. Вони повністю ігнорують релігійний компонент свята, котре зображено як звичайна триденна пиятика: «Виникло кілька бійок, під час яких постраждало 12 людей. Із них 7 отримало легкі побої, решту відвезли до лікарні. Скільки людей відвезли до лікарні?». Деякі математичні сюжети відверто комічні: «На приготування пасхального

столу мати витратила 4 дні. За день вона може зшити 4 сорочки. Скільки сорочок вона могла б пошити, якби не робила пасхального столу?». Як бачимо, намагання дискредитувати релігію та релігійні ритуали в цих підручниках домінує над умінням точно виконувати математичні дії. Такий навчальний матеріал засвідчує, що від учнів очікували не правильних підрахунків, а правильної ідеології, позбавленої «релігійного мракобісся». Це дає підстави стверджувати: «На початку тридцятих років у шкільних підручниках запанував певний аналог соціалістичного реалізму, причому до того, як він зробився панівним методом радянської літератури» [10, с. 156-161].

Найбільшою перешкодою для триумфальної експансії тоталітарної релігії в перші роки радянської влади були міцні релігійні традиції народного виховання, причому «прихильники атеїстичної політики силувались трактувати її як таку, що начебто відповідала антиклерикальним ставленням самого селянства до офіційного духовенства» [17, с. 109]. З'явилася нагальна потреба перекодування патріархального селянського світогляду на новий, «пролетарський» лад. Яскравим свідченням цього є сумнозвісний «радянський фольклор», у якому переосмислюються базові релігійні концепти. З цього приводу О. Сінченко зазначає: «Осібне місце в пролетарській літературі займає використання релігійних символів, оскільки на них базується горизонт сподівань некультурного реципієнта. Такі символи зазнають нової семантизації: Христос проголошується месією революції, Божа Матір ототожнюється революцією або з Україною, або уособлює жіноцтво взагалі; тексти щедрівок видозмінюються задля проголошення народження нового віку, хрестини замінюються октябринами, панахида – музичним супроводом тощо. Наприклад:

Добрый вечер тобі, вільний пролетарю,

Радуйся!

Ой радуйся, земле, світ новий народився.

Нова радість стала,

Яка не бувала.

Зоря ясна п'ятикутна

На весь світ засіяла... [14, с. 83].

Наукові дослідження пострадянського двадцятиліття, позбавлені заангажованості й ідеологічного диктату, засвідчують про те, що «радянська цивілізація була зосереджена на репродукуванні сакрального, що мало виразний християнський характер. Саме це уможливило її тривалість і культурну продуктивність» [20, с. 34]. Офіційна радянська історіографія проголосувала Жовтневий переворот початком «нової ери» звільнення людства від влади капіталу, життєпис Леніна як «тоталітарного Христа» (В. Хархун) та життєписи його соратників як «апостолів» зазнали численних містифікацій.

Офіційна біографія вождя світового пролетаріату – це своєрідне тоталітарне євангеліє, деякі факти якого мають канонічні біблійні відповідники. Наприклад, відомі «квітневі тези» 1917 року, за офіційно легендою, містять базові принципи ленінізму, в той час як зміст християнського вчення найбільш повно викладено в Нагірній проповіді Христа. Якщо місцем її виголошення стала міфічна гора Блаженств (піднявшись

на неї, Він дав зрозуміти, що для усвідомлення царства небес нам треба перейти з Ним на більш високий рівень), то місцем виголошення Леніним «квітневих тез», якщо вірити широко розтиражованій радянській легенді, був звичайний броньовик на Фінляндському вокзалі, з висоти якого слухачі мали осягнути «велич» ленінських ідей. Десять «квітневих тез» викликають біблійну асоціацію з десятима Божими заповідями. Нагірна проповідь Ісуса закінчується критикою носіїв хибного вчення: «Стережіться лжепророків, які приходять до вас в овечому одязі, бо всередині вони – хижі вовки» (Євангеліє від Матвія, глава 7, вірш 15); «квітневі тези» Леніна закінчуються

критикою колишнього соратника, Г. Плеханова, який після II з'їзду РСДРП став «ідеологічним відступником» від ортодоксального ленінського вчення.

Постколоніальні дослідження в Україні спростували багато тоталітарних міфів, і ще багато їх буде спростовано в недалекому майбутньому. Неможливо збудувати нове демократичне суспільство європейського зразка, не переосмисливши як слід гірких уроків тоталітарного минулого, не зробивши з них відповідних висновків, тому ґрунтовне вивчення «привидів минулого» та вироблення найоптимальнішої моделі прощання з минулим – це пріоритетне завдання сучасного українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

- Архангельский Ю. Советское искусство в зеркале тоталитаризма / Юрий Архангельский // Вопросы современной науки и практики. Университет им. В. И. Вернадского. – 2010. – № 10-12 (31). – С. 338–340.
- Большой энциклопедический словарь / [под ред. А. М. Прохорова]. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 1600 с.
- Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер. – М. : Московская школа политологических исследований, 2004. – 240 с.
- Добренко Е. Соцреализм: советская империя знаков / Евгений Добренко // Studia Sovietica. – Выпуск 2. – 2011. – С. 7.
- Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии / М. Элиаде. – М. : Рекл-бук, Ваклер, 1996. – 288 с.
- Жиран Р. Насилие и священное / Р. Жиран. – М. : Новое литературное обозрение, 2000. – 400 с.
- Жулинський М. Соцреалістичний реалізм – творчий метод чи ідеологічний інструмент / Микола Жулинський // Studia Sovietica. – Выпуск 1. – 2010. – С. 8.
- Карпицкий Н. Сакральное и профанное в судьбе тоталитарного общества [Электронный ресурс] / Н. Карпицкий. – Режим доступа : <http://tvfi.narod.ru/totalit2.htm>.
- Культурология. XX век. Энциклопедия в двух томах [Электронный ресурс] / [глав. ред. и состав. С. Я. Левит]. – СПб. : Университетская школа, 1998. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/levit01/txt099.htm>.
- Куляпин А. Красная арифметика / Александр Куляпин // Новый мир. – 2011. – № 11. – С. 156–161.
- Лебедев И. А. Семантика и семиотика в культуре тоталитарных обществ: миф, символ, ритуал : дис. ... канд. филос. наук : 24.00.01 / Игорь Александрович Лебедев ; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2006. – 163 с.
- Матусьяк А. Постколоніальна дійсність як джерело страждань («Anarchy in Ukr» Сергія Жадана) / Агнешка Матусьяк // Studia Sovietica. – Выпуск 2. – 2011. – С. 257.
- Маяковский В. В. Полное собрание сочинений : в 12 т. – М. : Художественная литература, 1939-1949. – Т. 5. Агитстихи. Агитпоэмы. Стихи детям, 1920-1930 / [ред. и прим. В. Катаяна]. – 1940. – 764 с.
- Сінченко О. Трансформація пролетарської літератури в умовах соціалізму / Олексій Сінченко // Studia Sovietica. – Выпуск 1. – 2010. – С. 83.
- Сталин И. В. Сочинения : в 6 т. / Иосиф Сталин. – М. : Политиздат, 1940. – Т. 6. – 384 с.
- Тишнер Ю. К чему нас призывает тоталитаризм / Юзеф Тишнер // Вестник Европы. – М., 2004-2005. – Т. 13-15. – С. 5–23.
- Українське народознавство / [за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва]. – Л. : Фенікс, 1997. – 608 с.
- Федоровских А. А. Трансформация сакрального и профанного в обществе: миф – религия – идеология : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Александр Андреевич Федоровских ; Уральский государственный университет. – Екатеринбург, 2000. – 20 с.
- Хархун В. Міфічний світ тоталітаризму (збірки Максима Рильського 1930-х років) / Валентина Хархун // Studia Sovietica. – Выпуск 1. – 2010. – С. 126.
- Хархун В. П. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації : автореф. дис. ... доктора філол. наук : 10.01.01. / Валентина Петрівна Хархун ; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Київ, 2010. – 40 с.